

بررسی نقش سرمایه انسانی در توسعه اقتصادی از منظر قرآنغلامحسین مرادی سرچشمه^۱، دکتر محسن زارعی جلیانی^۲***چکیده**

جایگاه ممتاز سرمایه انسانی در توسعه اقتصادی و ارتقاء تولید از موضوعات مهمی است که در مقوله توسعه همواره مورد توجه قرار گرفته است. پژوهش حاضر با هدف استخراج دیدگاه قرآن کریم در زمینه نقش سرمایه انسانی در توسعه اقتصادی به روش توصیفی-تحلیلی و تفسیر موضوعی قرآن نگارش یافته است. در این تحقیق پس از بیان اهمیت سرمایه انسانی در فرآیند توسعه، به تبیین مفهوم سرمایه انسانی از دیدگاه قرآن کریم پرداخته شده است. سپس با بیان نمونه‌هایی از نقش آفرینی انسان‌های لایق و دارای علم و مهارت در پیشرفت اقوام گذشته بر ضرورت توجه به اهمیت دانش و مهارت آموزی و تقدم سرمایه انسانی بر سرمایه فیزیکی و مادی از نظر قرآن تاکید شده و از آن به عنوان مهمترین عامل توسعه اقتصادی نامبرده شده است. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که قرآن کریم سرمایه انسانی را مهمترین ثروت جامعه می‌داند و بر بازسازی توسعه سرمایه انسانی بر اساس قابلیت‌ها و ظرفیت‌های موجود برای رسیدن به توسعه اقتصادی پایدار و مبتنی بر عدالت تاکید دارد. در این مقاله پس از بیان اهمیت و ضرورت و تبیین موضوع نتایج زیر به دست آمده است:

* از منظر قرآن دست‌یابی به توسعه علاوه بر سرمایه فیزیکی و مادی به سرمایه انسانی نیاز دارد.

* قرآن سرمایه انسانی را ثروت جامعه و مهمترین عامل رسیدن به پویایی اقتصادی و افزایش تولید می‌داند.

* از دیدگاه قرآن توسعه سرمایه انسانی فقط به آموزش مهارت‌ها محدود نمی‌شود، بلکه شکوفایی همه استعدادها و فضایل مادی و معنوی را در بر می‌گیرد.

کلید واژه‌ها: قرآن، سرمایه انسانی، توسعه اقتصادی

مقدمه

اصلی‌ترین مزیت رقابتی سازمان‌ها و کشورها برای رسیدن به پیشرفت و توسعه، داشتن نیروی انسانی ماهر و توانمند می‌باشد. نقش و جایگاه ممتاز سرمایه انسانی در تولید و ارتقاء رشد و بهره‌وری یکی از موضوعات مهمی است که در مقوله توسعه همواره مورد توجه قرار گرفته است. در دوران فرامردن، سرمایه انسانی بزرگترین و با ارزش‌ترین دارایی هر ملتی به حساب می‌آید. تنها سرمایه انسانی است که با بکارگیری و استفاده مکرر کاهش نمی‌یابد بلکه به صورت فزاینده‌ای تقویت و تکثیر می‌شود. امروزه کشورهای توسعه‌یافته می‌یابند که افزون بر سرمایه مادی و فیزیکی و ذخایر و منابع طبیعی، از منابع و سرمایه‌های انسانی قابل توجهی برخوردار باشند (soori,2005:8). تجارب موجود نیز بیانگر این واقعیت است که در دهه‌های اخیر کشورهایی به پیشرفت اقتصادی بیشتر نائل شده‌اند که از نیروی کار ماهر، تحصیل کرده و با کیفیت و به تعبیر دیگر از سرمایه انسانی کافی و مناسب برخوردار بوده‌اند. به دلیل اینکه اولین و مهمترین مولفه رشد و توسعه در هر جامعه‌ای انسان است و نیروی انسانی نقش اول را در توسعه فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی ایفا می‌کند و آینده ملت‌ها وابسته به سرمایه‌های انسانی آنهاست. در گذشته، توسعه نیافتگی و فقر اقتصادی کشورها را ناشی از فقر امکانات مادی و منابع طبیعی آنها می‌دانستند، اما امروزه با قاطعیت می‌توان گفت که سرمایه انسانی عاملی است که نقش تعیین‌کننده و تاثیر انکارناپذیری بر رشد و پیشرفت اقتصادی دارد و نقش آن از منابع مادی به مراتب مهم‌تر است. در قرآن کریم، انسان بزرگ و سرور کره زمین و عهده دار نقش اول در جهان است (Sadeghpour,2007:4). همه موجودات زمین برای او و هر گونه تغییری به دست اوست. (سوره بقره/ آیه ۲۹، سوره نحل/ آیه ۱۲). قرآن ساختار وجودی انسان در دستگاه آفرینش را بهترین ساختار می‌داند: «لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ»

۱ - دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، واحد کازرون، دانشگاه آزاد اسلامی، کازرون، ایران

۲ - نویسنده مسئول، گروه الهیات و معارف اسلامی، واحد کازرون، دانشگاه آزاد اسلامی، کازرون، ایران: Mohzareie@yahoo.com

(سوره تین/ آیه ۴). «إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً» (سوره بقره/ آیه ۳۰) و خداوند او را خلیفه و جانشین خویش در زمین قرار داده است و به همین سبب در بین همه مخلوقات عالم او را کرامت و مقام ویژه‌ای بخشیده است، «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ» (سوره اسراء/ آیه ۷۰). انسان در زمین خلیفه الله و مسئول شکوفا نمودن امانت‌هایی است که خداوند در وجودش به ودیعت نهاده است. ظرفیت انسان نامحدود و استعدادش بی نهایت است (سوره نحل/ آیات ۱۶ و ۷۸) و در ابعاد مختلف قابلیت صعود تا اعلی علیین را دارد. دلیل اصلی برتری انسان نسبت به سایر موجودات داشتن عقل و قوه اراده و اختیار است (سوره ملک/ آیه ۲۳ و سوره مدثر/ آیات ۵۴ و ۵۵).

با بررسی آیاتی که در قرآن به موضوع انسان پرداخته است به این نتیجه می‌رسیم که خداوند برای رسیدن انسان به سعادت‌مندی و کمال، استعدادها و توانمندی‌های ویژه‌ای مانند کرامت، امانت‌داری، عقل و مقام خلیفه الهی به او عطا کرده است و کمال حقیقی انسان عبارت است از استکمال و رشد نفسانی که هم دارای جنبه نظری و هم دارای جنبه رفتاری است (ghasempoor, 2007: 150).

سرمایه انسانی غالباً همان سرمایه فکری تلقی می‌شود که شامل دانش، تجربیات، مهارت‌ها و توانایی‌هایی است که شخص با خود به سازمان می‌آورد.

روش پژوهش

این پژوهش از نظر هدف، کاربردی و از بعد روش، توصیفی-تحلیلی و با استفاده از شیوه تحلیل محتوای قیاسی انجام شده است. شیوه گردآوری اطلاعات و داده‌ها، اسنادی و کتابخانه‌ای و نمونه و جامعه آماری موضوع پژوهش متن قرآن کریم، تفاسیر معتبر قرآن و کتب، مقالات، سخنرانی‌ها و تحقیقات و تحلیل‌ها در خصوص نقش سرمایه انسانی در توسعه اقتصادی از منظر قرآن می‌باشد. روش تجزیه و تحلیل در پژوهش حاضر کیفی است که بر اساس متون نقلی و بررسی عقلی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

یافته های پژوهش

یافته های پژوهش نشان می‌دهد که قرآن کریم سرمایه انسانی را ثروت جامعه دانسته و معتقد است در فرایند توسعه آنچه از سرمایه فیزیکی و مادی مهمتر و اثرگذارتر است، سرمایه انسانی است که اگر از ظرفیت‌ها و استعدادهای آن به خوبی استفاده شود، پویایی اقتصادی و افزایش ثروت مادی و معنوی جامعه را بدنبال خواهد داشت. یکی از مسئولیت‌های هر نظام حکومتی تربیت نیروی انسانی توانمند، کارآمد و با کیفیت است تا بتواند ظرفیت‌ها و منابع بالقوه فیزیکی و طبیعی را شکوفا نموده و در مسیر توسعه اقتصادی قرار دهد. کسب علم و مهارت که مقدمه عمل و سعادت‌مندی است در قرآن مورد تأکید قرار دارد.

از نظر قرآن علم و دانش زمینه و مقدمه تولید ثروت و سرمایه است و انجام کار بدون علم و دانایی به نتیجه‌ای منجر نخواهد شد، به همین دلیل افزایش سرمایه انسانی می‌تواند منجر به شکوفایی و توسعه اقتصادی شود. زیرا سرمایه انسانی هم به افزایش بهره‌وری نیروی کار و هم به افزایش بهره‌وری سرمایه طبیعی و مادی کمک می‌کند. به همین دلیل سرمایه گذاری بر روی کسب مهارت، دانش و خلافت نیروی انسانی می‌تواند به عنوان عامل اصلی توسعه اقتصادی شمرده شود.

رشد مطلوب اقتصادی، نابودی فقر، افزایش تولید و توزیع عادلانه درآمد تنها در بستر توسعه نیروی انسانی خلاق، مبتکر و کارآمد محقق می‌شود و از نظر فرهنگ قرآنی انسان هسته اصلی تأثیرگذار و عامل اصلی استخدام و به کارگیری منابع و سرمایه‌های طبیعی به حساب می‌آید.

مفهوم شناسی

سرمایه: در لغت به پول یا کالایی گفته می‌شود که می‌توان با آن کسب ثروت کرد [پول، مال، ثروت]. (dekhoda,2006:1658).

انسانی: در لغت منسوب به انسان، عالم انسانی (moein,1996:379).

سرمایه انسانی در اصطلاح: مهارت، توانایی و معلومات تخصصی هر فرد در واقع به منزله دارایی و ثروتی است که در اختیار اوست و همانطور که دارایی را با توجه به بازدهی آن در فعالیت‌های اقتصادی به کار می‌اندازد، باید از معلومات، مهارت و استعداد تخصصی نیز به گونه‌ای در فعالیت‌های اقتصادی استفاده کرد که بازدهی توجیه پذیری را بر اساس معیارهای اقتصادی دارا باشد (sobhani,1993:92).

توسعه در لغت به معنای رشد تدریجی در جهت پیشرفته‌تر شدن، قدرتمندتر شدن و حتی بزرگتر شدن است (oxford,2001).

به طور کلی توسعه جریانی است که در خود، تجدید سازمان و سمت‌گیری متفاوت کل نظام اقتصادی و اجتماعی را به همراه دارد. توسعه علاوه بر اینکه بهبود میزان تولید و درآمد را در بر دارد، شامل دگرگونی‌های اساسی در ساخت‌های نهادی، اجتماعی، اداری و همچنین دیدگاه‌های عمومی است. توسعه در بسیاری از موارد، حتی عادات، رسوم و عقاید را نیز در بر می‌گیرد (vista.ir).

توسعه اقتصادی (Economic Development)

توسعه اصولاً به تکامل عقلانی، مادی و معنوی خرده نظام‌های فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و اجتماعی نظام اجتماعی، فرهنگی یک کشور اشاره دارد (pejoone.ir).

توسعه اقتصادی: پدید آمدن تحول در چگونگی تولید محصول و نیز در تخصیص منابع و نیروی کار بر شعبه‌های گوناگون (Kindleberger,1972:7).

نگاهی به پیشینه موضوع توسعه سرمایه انسانی

به جرأت می‌توان گفت یکی از علل اصلی توسعه نیافتگی کشورهای جهان سوم، پایین بودن نرخ کارایی نیروی کار، محدود بودن مهارت‌ها و تخصص‌ها در عرصه تولید، تجارت و سایر مشاغل، عدم تحرک منابع و عدم وجود قوه ابتکار، خلاقیت و نهادهای اجتماعی مناسب است.

اکثر ملل در حال توسعه با مشکل توسعه سرمایه انسانی مواجه هستند. زیرا از نیروی کار متخصص، مجرب و کارآمد برای بهره‌مندی از سرمایه‌های فیزیکی و منابع طبیعی و سرعت بخشیدن به رشد اقتصادی خود برخوردار نیستند.

در جهان امروز منابع طبیعی و سرمایه فیزیکی عوامل تبعی تولید محسوب می‌شوند و منابع انسانی پایه اصلی و تعیین کننده ثروت ملت‌ها را تشکیل می‌دهد. انسان‌ها عوامل فعالی هستند که سرمایه‌های متراکم را می‌سازند، از منابع طبیعی بهره‌برداری می‌کنند، سازمان‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی را می‌سازند و توسعه ملی را به پیش می‌برند (Harbison, 1973:3).

در منابع و پژوهش‌های مربوط به نقش نیروی انسانی و آموزش در توسعه اقتصادی ساخاروپولس (Psacharopoulos) نظریه سرمایه انسانی را به روبرت سولو (Robert Solow) نسبت می‌دهند (motevaseli,1991:243).

در سال ۱۹۶۷ دنیسون (Denison) در یک بررسی علمی برای چند کشور اروپایی با استفاده از نتایج آماری بعد از جنگ، آموزش نیروی انسانی را به صورت تعداد سال‌های تحصیل نیروی کار در نظر گرفت و نتایج و نرخ‌هایی به دست آورد و درباره آن کشورها مقایسه کرد. نتایج حاصله نشان می‌داد برای مثال در انگلستان ۱۳ درصد ولی در آلمان فقط ۴/۱ درصد رشد اقتصادی مربوط به آموزش بوده است (Denison, 1967:175).

پژوهش‌های دیگری نیز در این زمینه انجام شده که جهت اختصار فقط به ذکر نام پژوهشگران و سال پژوهش اشاره می‌شود.

پترچین لوی ۱۹۸۰ (cninloy,1980:12-16). مانیکو، رومر و ویل نیز در سال ۱۹۹۲ در یک مقاله مشترک الگوی رشد اقتصادی کاربردی را تکامل داده و اعلام کردند سرمایه‌گذاری باید در حوزه آموزش و شکوفایی استعدادها انجام شود (Mankiw,1992:112-118).

در مورد سرمایه انسانی در قرآن نیز در کشورمان مقالاتی تعریف شده که به چند مورد آن اشاره می‌شود:

۱- نقد الگوی سرمایه انسانی در سازمان از منظر قرآن از آقای عبدالمومن حکیمی؛ جامعه المصطفی العالمیه

۲- مقاله نقش سرمایه انسانی بر توسعه اقتصاد مقاومتی از منظر قرآن، نوشته آقایان حسین سلیمانی و دانیال حصارنویی؛ دانشگاه فرهنگیان نیشابور

۳- توسعه سرمایه انسانی بر اساس آموزه‌های اسلام و تاثیر آن بر توسعه انسانی، نوشته حسن آقا نظری، فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، سال هفتم، تابستان ۱۳۸۶

اهمیت و ضرورت بحث

بی تردید در تفسیر انسان دوستانه از رشد و توسعه، انسان هم هدف توسعه است و هم عامل و وسیله توسعه (Galabraith,1991:49). امروزه یکی از اصلی‌ترین مسیرهای رسیدن به توسعه، سرمایه‌گذاری بر منابع انسانی و تلاش برای شکوفایی قابلیت‌ها و استعدادها است. یکی از وظایف هر نظام حاکمیتی تربیت سرمایه انسانی توانمند، کارآمد و با کفایت است. در حقیقت ساز و کار نهادی اصلی برای توسعه مهارت‌ها و دانش انسانی نظام رسمی آموزشی است (Todaro,1988:437). زیرا چنین نظامی استعدادهای بالقوه را کشف و آنها را شکوفا می‌سازد. همچنان که قابلیت نیروی کار را در جهت تطبیق با فرصت‌های اشتغال فراهم می‌سازد. بنابراین فرآیند رشد و توسعه اقتصادی ایجاب می‌کند که نظام آموزشی نیروی کارآمد را برای نیازهای حال و آینده جامعه فراهم کند (emadzade,1991:65).

در حالی که نهادها و سازمان‌های بین‌المللی در نظام مدیریت اقتصادی کشورهای پیشرفته و در حال توسعه عنصر سرمایه انسانی را به عنوان یکی از ارکان مهم رشد و توسعه مورد تاکید و توجه جدی قرار داده‌اند، این موضوع از منظر آموزه‌های قرآن کریم مورد بحث عمیق و دقیق قرار نگرفته است. در حالی که قرآن کریم به این موضوع به طور ویژه توجه نموده است.

قرآن کریم سرمایه انسانی را ثروت جامعه می‌داند که اگر از ظرفیت‌ها و استعدادهای آن به خوبی استفاده شود پویایی اقتصادی و افزایش ثروت مادی و معنوی جامعه را بدنبال خواهد داشت.

اهمیت کار و منابع انسانی در قرآن

کار در اسلام عبادتی ارزشمند شمرده شده است. در آیات قرآن و روایات اسلامی بالغ بر ۱۱۴۱ آیه و روایت معتبر در مورد کار و کارآفرینی وجود دارد که برخی از آنها کار را شعار مومن، جهاد، عزت، هدف خلقت و عامل تولید و اعتماد به نفس و ارزش برشمرده است (iqna.ir).

برخی آیات، سعادت‌مندی دنیوی و اخروی انسان را در گرو کار می‌داند:

«وَأَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى» (سوره نجم/ آیه ۳۹) و اینکه برای انسان جز حاصل تلاش او نیست.

«يَوْمَ يَتَذَكَّرُ الْإِنْسَانُ مَا سَعَى» (سوره نازعات/ آیه ۳۵) در آن روز انسان آنچه تلاش و کوشش کرده به یاد آورد.

برخی آیات کار را عامل طی مراحل کمال و رسیدن به درجات دنیوی و اخروی بیان می‌کنند:

«وَلِكُلِّ دَرَجَاتٍ مِمَّا عَمِلُوا وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ» (سوره انعام/ آیه ۱۳۲) و برای هر یک، از آنچه انجام داده‌اند، مراتبی خواهد بود، و پروردگارت از آنچه می‌کنند غافل نیست.

در آیه دیگر کاری که از روی ایمان انجام گیرد را عامل محبوبیت اجتماعی انسان معرفی می‌کند:

«إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا» (سوره مریم/ آیه ۹۶). خدای رحمان کسانی را که ایمان آورده‌اند و کارهای شایسته انجام داده‌اند، را محبوب همه گرداند.

به لحاظ اقتصادی و مفید بودن کار، از نظر قرآن، کاری مفید تلقی می‌شود که بتواند زمینه را برای تولید فراهم کند، مانند احیاء زمین موات، یا اینکه نتیجه آن تولید کالا یا خدمت مورد نیاز مردم باشد و یا موجب افزایش ارزش افزوده کار یا خدمات شود (Asghari, 2018:3).

در قرآن کریم از کلمات هم معنی و مترادف کلمه کار و تلاش، بسیار استفاده شده است. برای مثال کلمه عمل با مشتقاتش ۳۶۶ بار، لفظ فعل با مشتقاتش ۱۰۷ بار، کلمه جهد با مشتقاتش ۴۱ بار، لفظ سعی با مشتقاتش ۳۰ بار و واژه صنع با مشتقاتش ۳۰ بار استفاده شده است. در مجموع در حدود ۴۰۰ آیه قرآن برای تشویق کار و تلاش و بیان اهمیت و ارزش آن آمده است (hawzah.net).

در فرهنگ قرآنی توجه ویژه‌ای به کار و تلاش شده است. اسلام، سعی و کوشش را تنها سرمایه انسان می‌داند و راه دست یافتن به نعمت‌های الهی و سعادت دنیوی و اخروی را در حرکت و کار و تلاش توأم با علم، ایمان و توکل به خداوند می‌داند. توجه جدی به منابع انسانی و ارج نهادن به کار و تلاش انسان از آموزه‌های انکار ناپذیر اسلام است (Rajaei, 2003:205).

اهمیت سرمایه در قرآن

در قرآن به سرمایه با نگرش اصولی و مثبت پرداخته شده است و ثروت در جامعه اسلامی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. در قرآن کریم اموال، عامل قوام و امداد الهی به حساب می‌آیند. «وَأُمَدِدْنَاكُمْ بِأَمْوَالٍ وَبَنِينَ» (سوره اسراء/ آیه ۶) از طریق اموال و فرزندان به شما کمک رساندیم.

در ادبیات قرآن ثروت و سرمایه باید برای رشد اقتصادی جامعه به کار گرفته شود و اهمیت آن به اندازه‌ای است که قرآن اجازه نمی‌دهد به دست افراد نا اهل سپرده شود. «وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا وَارْزُقُوهُمْ فِيهَا وَاكْسُوهُمْ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا» (سوره نساء/ آیه ۵) اموال خود را، که خداوند وسیله قوام زندگی شما قرار داده، به دست سفیهان نسپارید و از آن، به آنها روزی دهید! و لباس بر آنان بیوشانید و با آنها سخن شایسته بگویید!

در یک تقسیم بندی کلی سرمایه را به سرمایه فیزیکی و مادی و سرمایه انسانی تقسیم بندی کرده‌اند. اقتصاددانان چیزی را سرمایه می‌دانند که در فرایند تولید نقشی بر عهده داشته باشد. در قرآن کریم به نقش سرمایه انسانی در پیشرفت جوامع توجه جدی شده است.

در قرآن کریم از دو نوع مدیریت و رهبری سخن گفته شده است. «اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا أَوْلِيَاؤُهُمُ الطَّاغُوتُ يُخْرِجُونَهُم مِّنَ النُّورِ إِلَى الظُّلُمَاتِ أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ» (سوره بقره/ آیه ۲۵۷) خداوند سرور کسانی است که ایمان آورده‌اند. آنان را از تاریکی‌ها به سوی روشنایی می‌برد. [اولی] کسانی که کفر ورزیده‌اند، سرورانشان طاغوتند، که آنان را از روشنایی به سوی تاریکی‌ها می‌برند. آنان اهل آتشند که خود، در آن جاودانند.

قرآن کریم نقش ویژه‌ای برای نیروهای لایق و دارای مهارت و استعداد قائل شده است. برای نمونه می‌توان به اقدام حضرت موسی علیه السلام در استفاده از هارون به عنوان جانشین خود توجه نمود. اصل ماجرا در سوره طه آمده است. وقتی حضرت موسی علیه السلام به پیامبری مبعوث شد از خداوند خواست که برای تحمل سختی‌ها و حل مشکلات به او شرح صدر عنایت کند و همچنین برادرش هارون را نیز همکار و وزیر او قرار دهد و به این وسیله به او پشتگرمی اعطا کند و وی را در کارش شریک گرداند (سوره طه، آیات ۲۹-۳۴). یعنی موسی علیه السلام پس از کمک خواستن از خداوند، داشتن همکار و نیروی توانمند و لایق که دانش و توانایی انجام این مأموریت را داشته باشد مد نظر قرار داد.

در فرهنگ قرآنی از انجام هر کار و تصمیمی بدون علم منع شده است. «وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا» (سوره اسراء/ آیه ۳۶) و (ای انسان) هرگز آنچه را که بدان علم و اطمینان نداری دنبال مکن که چشم و گوش و دل همه مسئولند.

در فرهنگ دینی کارکنان مسلمان باید آموزش‌های لازم را برای آشنایی با فرهنگ سازمانی بگذرانند. تفکر اسلامی بر آموزش، خواه به صورت نظری و خواه به صورت عملی تاکید کرده است. بر اساس آموزه‌های اسلامی، آموزش در محیط کار باید مطابق با شرایط و مسئولیت‌ها تحول پیدا کند (Abbas Ali, 2010: 12).

ذکر داستان ذوالقرنین در قرآن نیز می‌تواند نشانگر اهمیت سرمایه انسانی و تقدم آن بر سرمایه فیزیکی در اسلام باشد. مردم از دست دو قوم یا جوج و مأجوج که مردمی بسیار وحشی بودند به ستوه آمده بودند. به ذوالقرنین گفتند آیا سرمایه‌ای در اختیار تو هست تا بین ما و آنان سدی قرار بدهی؟ مردم سرمایه‌های فیزیکی فراوانی در اختیار داشتند ولی به علت پایین بودن سطح فکر و اندیشه (سرمایه انسانی) در ضعف و عقب‌ماندگی به سر می‌بردند. ذوالقرنین با چاره‌اندیشی و به‌کارگیری فکر و اندیشه خویش و با استفاده از امکانات فیزیکی موجود و ساختن سد مشکل آنها را برای همیشه حل کرد (Soleimani, hesarnoei, 2016: 9).

حضرت یوسف علیه السلام پس از اثبات بی‌گناهی‌اش نزد عزیز مصر، از وی درخواست کرد تا او را خزانه‌دار کشور قرار دهد و علت آن را اینگونه بیان کرد: «قَالَ اجْعَلْنِي عَلَى خَزَائِنِ الْأَرْضِ إِنِّي حَفِيظٌ عَلَيْكُمْ» (سوره یوسف/ آیه ۵۵) یوسف گفت: مرا سرپرست خزانه‌های این سرزمین قرار ده؛ زیرا من نگهبان دانایی هستم.

یوسف علیه السلام علت این درخواست را دو ویژگی خود بیان نمود؛ امانتداری و دانایی. این استدلال حضرت یوسف نشان می‌دهد که پاکی و امانت به تنهایی برای پذیرش یک مسئولیت حساس اجتماعی و اقتصادی کافی نیست بلکه علاوه بر آن آگاهی، تخصص و مدیریت نیز لازم است. چرا که علم را در کنار حفیظ قرار داده است و ما نیز بسیار دیده‌ایم که خطرهای ناشی از عدم اطلاع و مدیریت کمتر از خطرهای ناشی از خیانت نیست، بلکه گاهی از آن برتر و بیشتر است (Soleimani, hesarnoei, 1395: 6).

با این تعلیمات روشن اسلامی نمی‌دانیم چرا بعضی مسلمانان به مسئله مدیریت و آگاهی هیچ اهمیتی نمی‌دهند و حداکثر کشش فکر آنها در شرایط واگذاری پست‌ها، همان مسئله امانت و پاکی است، با این که سیره پیامبر صلی الله علیه و آله و علی علیه السلام در دوران حکومت‌شان نشان می‌دهد آنها به مسئله آگاهی و مدیریت همانند امانت و درستکاری اهمیت می‌دادند.

اهتمام حاکمان جامعه به مدیریت و برنامه‌ریزی، محاسبه و پیش‌بینی شرایط اقتصادی یکی از عواملی است که حکومت را به سمت و سوی توسعه پایدار سوق می‌دهد (makarem, 1995: 14).

علم و دانش و آگاهی در هر کس باشد، اگرچه مومن هم نباشد او را قوی و در برنامه‌هایش دقیق می‌گرداند و لذا قارون به دانش اقتصادی خود افتخار می‌کند و دچار غرور می‌شود و با همان غرور و تکبری که از ثروت بی‌حسابش ناشی شده می‌گوید: من این ثروت را به وسیله علم و دانش خودم به دست آورده‌ام. «قَالَ إِنَّمَا أُوتِيْتُهُ عَلَى عِلْمٍ عِنْدِي» (سوره قصص/ آیه ۷۸). و در

جواب ماموران مالیات حضرت موسی علیه السلام گفت: به شما مربوط نیست که من با ثروتم چگونه معامله کنم. من که با علم و آگاهی در ایجاد آن دخالت داشته‌ام در مصرف آن نیز به ارشاد و راهنمایی کسی نیاز ندارم (makarem, 1995:160).

اما اینکه قارون چه دانشی داشته است، گفته‌اند یا به علم کشاورزی و فنون صنعت و یا به علم مدیریت به معنای خاص که توانسته بود از طریق آن این ثروت عظیم را به چنگ آورد یا همه اینها. بعید نیست که آیه معنای وسیعی داشته باشد و همه را شامل شود (qomi, 1984:144).

اهمیت دانش اندوزی در قرآن

کسب دانش که مقدمه عمل و سعادت‌مندی انسان است در قرآن مورد تأکید جدی قرار دارد. در فضیلت و ارزش علم اندوزی در قرآن آیات فراوانی وجود دارد که برای رعایت اختصار به چند مورد اشاره می‌شود:

«يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ» (سوره مجادله/ آیه ۱۱) خدا مؤمنان از شما را به درجه‌ای و دانشمندان را به درجاتی [عظیم و بارز] بلند گرداند.

خداوند در مواضع فراوانی برتری عالم را نمایان ساخته است و در آیاتی به این برتری تصریح نموده است:

«قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ» (سوره زمر/ آیه ۹) بگو: آیا آنان که اهل علم و دانشند با مردم جاهل نادان یکسانند؟

«فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ» (سوره نحل/ آیه ۴۳) پس اگر نمی‌دانید از اهل ذکر (یعنی علما و دانشمندان هر امت) سؤال کنید.

از نظر قرآن علم ریشه در تفکر و تعقل دارد و علم واقعی از عقل و اندیشه انسان حاصل می‌شود. تعقل، خردورزی و دانش اندوزی هم می‌تواند موجب سعادت‌مندی انسان در آخرت شود و هم خوشبختی و رفاه او در دنیا را در پی داشته باشد. از سوی دیگر فرهنگ دینی بر کار و تلاش و داشتن شغل تأکید ویژه‌ای دارد.

علم اندوزی لازمه توسعه اقتصادی

بر اساس آنچه گذشت اسلام تأکید ویژه‌ای بر علم آموزی و دانش اندوزی دارد و جایگاه عالم و دانشمند را بسیار برتر از سایر مردم دانسته است. خداوند، آشنایی انسان با قلم را از آثار لطف و کرم خویش بر بندگان دانسته است. «اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ* الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ* عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ» (سوره علق/ آیات ۳ تا ۵) بخوان که پروردگار تو از همه گرامی‌تر است. او که با قلم آموخت. آنچه را انسان نمی‌دانست به او آموخت.

جمله «الذی علم بالقلم» دو معنی دارد، معنای اول اینکه: خداوند نوشتن و کتابت را به انسان یاد داد و توانایی این کار عظیم را که مبداء تاریخ بشر و سرچشمه تمام علوم و فنون و تمدن‌هاست در او ایجاد کرد. دیگر اینکه منظور این است که علوم و دانش‌ها را از این طریق و با این وسیله به انسان‌ها آموخت (makarem, 1995:158).

علم و دانش، زمینه و مقدمه تولید ثروت و سرمایه است و کار بدون علم بی‌نتیجه است. پیامبر اکرم در این زمینه فرموده است: «العلم امام العمل و العمل تابعه» علم و دانش پیشرو و امام کار، و کار پیرو علم و دانش است (deilami, 1991:165).

آموزش نیروی کار و سرمایه انسانی تأثیرات جدی بر توسعه اقتصادی دارد زیرا:

الف) سرمایه انسانی، بهره‌وری نیروی کار و افزایش بهره‌وری سرمایه فیزیکی را بطور همزمان به دنبال خواهد داشت.

ب) سرمایه‌گذاری جدی‌تر در آموزش موجب مهارت نیروی کار شده و رشد اقتصادی را ثبات می‌بخشد.

ج) عامل اصلی فقر و عقب ماندگی بسیاری از کشورها که دارای منابع غنی زیرزمینی و روزمینی هستند، فقر آموزش و عدم تربیت نیروی انسانی کارآمد و ماهر است.

د) بسیاری از کشورهای توسعه یافته صرفاً با افزایش اطلاعات و مهارت‌های نیروی کار و افزایش سرمایه انسانی توانسته‌اند بدون داشتن سرمایه طبیعی و فیزیکی از رشد اقتصادی بالایی برخوردار شوند که این رشد مرهون آموزش و سرمایه انسانی است.

ه) در فرآیند پیشرفت و توسعه، نرخ افزایش سرمایه انسانی بالاتر از شاخص‌های مشابه در سرمایه طبیعی و فیزیکی است که قابلیت احیا دارند.

و) توجه به آموزش نیروی انسانی و سرمایه‌گذاری در آن به ایجاد یک محیط اجتماعی رشد یافته منجر می‌شود (satarifar, 1995:192) و جامعه آگاه و رشد یافته هرگز با جامعه ناآگاه قابل مقایسه نیست. «قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُو الْأَلْبَابِ» (سوره زمر/ آیه ۹). بگو: «آیا کسانی که می‌دانند و کسانی که نمی‌دانند یکسانند؟» تنها خردمندانند که پندپذیرند.

بازسازی توسعه انسانی بر اساس آموزه‌های قرآن کریم

تلاش برای رسیدن به توسعه از طریق سرمایه‌گذاری بر روی منابع انسانی با تکیه بر ظرفیت‌ها و استعداد‌های انسانی تنها راه شکل‌گیری فرآیند رشد و توسعه حقیقی مبتنی بر عدالت اقتصادی است، زیرا از یک سو بر اساس نظریه اقتصاد خرد، نیروی کار دستمزدی متناسب با بهره‌وری نهایی خود دریافت می‌کند و آموزش نیز از مهم‌ترین عامل‌های تعیین‌کننده کارایی و بهره‌وری است (Galabraith, 1991:49).

رشد مطلوب اقتصادی، رفع فقر و توزیع عادلانه درآمد در مسیر توسعه نیروی انسانی تحقق می‌یابد. به همین دلیل انسان از نظر فرهنگ قرآنی هسته اصلی تاثیر گذار و عامل اصلی استخدام و بکارگیری منابع طبیعی به شمار می‌رود. برای ذکر نمونه آیتی از قرآن کریم در این زمینه بیان می‌شود:

«أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُمْ مَّا فِي الْأَرْضِ» (سوره حج/ آیه ۶۵). آیا ندیده‌ای که خدا هر چه را در روی زمین است مسخر شما کرده است.

انسان می‌تواند با تکیه بر استعداد و دانش خویش ذخیره‌ها و منابع موجود در طبیعت را برای برآوردن نیازهای خویش به کار گیرد.

«وَأَتَاكُمْ مِنْ كُلِّ مَّا سَأَلْتُمُوهُ وَإِنْ تَعَدُّوا نِعْمَتَ اللَّهِ لَا تَحْصُوهَا إِنَّ الْإِنْسَانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ» (سوره ابراهیم/ آیه ۳۴) و از انواع نعمت‌هایی که از او درخواست کردید به شما عطا فرمود، و اگر نعمت‌های خدا را بخواهید به شماره آورید هرگز حساب آن نتوانید کرد، باز انسان سخت ستمگر و ناسپاس است.

طبیعت می‌تواند همه نیازهای انسان را برطرف کند و فقر و گرسنگی و محرومیت بخش قابل توجهی از مردم کره زمین، به دلیل فقر و ناتوانی طبیعت نیست. ریشه این مشکلات در ظلم و جهالت انسان و از خود بیگانگی است یا سایر نارسایی‌های که در وجود اوست. منابع خدادادی طبیعت به صورت بالقوه محدودیت ندارد و به فعلیت رساندن آن نیازمند دانش، ابتکار، مهارت، خلاقیت و کوشش انسان‌های توانمند است (pakzad, 2009:8).

«هُوَ أَنشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا» (سوره هود/ آیه ۶۱) اوست که شما را از زمین آفرید، و آبادی آن را به شما واگذاشت.

چون انسان توانایی استخدام و بکارگیری طبیعت به نفع خود را دارد، خداوند عمران و توسعه زمین را از او مطالبه کرده است. بر این اساس انسان هنگامی می‌تواند نقش واقعی خود را در فرایند توسعه به خوبی ایفا نماید که در پرتو کسب مهارت، آموزش و توان فنی و علمی در طبیعت تصرف نموده و از مواهب آن بهره‌مند گردد.

در نگاه قرآن سرمایه‌های انسانی پایه اصلی ثروت و تولید و منابع طبیعی و سرمایه فیزیکی عوامل تبعی توسعه اقتصادی می‌باشند.

لذا نظام آموزشی زمینه‌ساز اصلی فرآیند توسعه اقتصادی است. البته توسعه از نظر قرآن همه جانبه بوده و باید همه نیازهای فردی، اجتماعی و مادی و معنوی انسان را تامین کند.

بر همین اساس نظام تعلیم و تربیت باید انسان‌های ارزش مدار، متخصص و کارآمد تربیت کند و استعدادها و قابلیت‌های کارگران، کشاورزان و مدیران جامعه را شکوفا ساخته و زمینه‌ی رشد و تعالی مادی و معنوی و توسعه همه جانبه و افزایش بهره‌وری در اقتصاد جامعه را فراهم نماید.

نتایج

۱- برای رسیدن به توسعه اقتصادی علاوه بر سرمایه فیزیکی و مادی به سرمایه انسانی نیاز است و بدون تکیه بر خلاقیت‌ها و ابتکارات نیروی انسانی متخصص و ماهر رشد اقتصادی مطلوب تحقق نخواهد یافت.

۲- قرآن کریم سرمایه انسانی را ثروت جامعه می‌داند که اگر از ظرفیت‌ها و استعدادهای آن به خوبی استفاده شود، پویایی اقتصادی و افزایش ثروت مادی و معنوی جامعه را به دنبال خواهد داشت.

۳- در جامعه اسلامی و بر اساس آموزه‌های قرآن، توسعه سرمایه انسانی فقط به آموزش نیروی کار و کسب مهارت خلاصه نمی‌شود بلکه شکوفایی همه استعدادها و فضایل معنوی، مادی و اخلاقی هدف این نوع توسعه است.

پیشنهادات

۱- با توجه به اینکه قرآن کریم و متون اسلامی در زمینه توسعه سرمایه انسانی ساکت نبوده و اصول و راهکارهای مناسبی را ارائه نموده است باید شاخص‌های مناسب با فرایند توسعه انسانی مد نظر قرآن از طرف پژوهشگران اسلامی تدوین و در اقتصاد جامعه اسلامی مورد توجه قرار گیرد.

۲- برای جبران عقب ماندگی‌های جامعه اسلامی در زمینه اقتصادی، مدیریت سرمایه انسانی باید به طور جدی مورد توجه برنامه ریزان اجتماعی و اقتصادی قرار گیرد تا با استفاده از منابع طبیعی و امکانات خدادادی کشور زمینه شکوفایی اقتصادی و توسعه همه جانبه کشور فراهم شود.

Investigating the role of human capital in economic development from the perspective of the Quran

Abstract

The privileged position of human capital in economic development and promotion of production is one of the important issues that has always been considered in the category of development. The present study aims to extract the view of the Holy Quran on the role of human capital in economic development in a descriptive-analytical method and thematic interpretation of the Quran. In this research, after stating the importance of human capital in the development process, the concept of human capital from the perspective of the Holy Quran has been explained. Then, by giving examples of the role of worthy and knowledgeable human beings in the development of past peoples, the need to pay attention to the importance of

knowledge and skills and the priority of human capital over physical and material capital according to the Quran is emphasized as the most important factor of economic development. Findings indicate that the Holy Quran considers human capital to be the most important wealth of society and emphasizes the reconstruction of human capital development based on existing capabilities and capacities to achieve sustainable economic development based on justice. In this article, after stating the importance and necessity and explaining the issue, the following results have been obtained:

- * According to the Quran, achieving development requires human capital in addition to physical and material capital.
- * The Qur'an considers human capital as the wealth of society and the most important factor in achieving economic dynamism and production increase.

According to the Quran, the development of human capital is not limited to the training of skills, but includes the flourishing of all material and spiritual talents and virtues.

Keywords: Quran, human capital, economic development

منابع

- 1- The Holy Quran
- 2- Abbas J. Ali. 2010. Islamic challenges to HR in modern organization, Personnel Review, Vol. 39 No. 6, 692-711
- 3- Asghari, Mahmood. 2018. The importance of work and production from the perspective of the Qur'an and hadiths, Sixth National Conference on Sustainable Development in Educational Sciences and Psychology, Social and Cultural Studies, Tehran, 71-79
- 4- Dailami, Hassan Ibn Ali. 1991. Guidance of Hearts to the Righteous, Sharif Al-Radhi, Qom. 80-94
- 5- Denison, E, 1967, Why growth rates differ, Post war Experiences, Washington D.C. Brookings. 261-268
- 6- Emadzadeh, Mostafa. 1991. Economics of Education, Ney Publishing, Tehran, 304p
- 7- Galbraith, Jk. 1991. Economic journal, JSTOR, Vol. 101, No. 404, 41-46
- 8- Kendall, Berger and Charles. 1972. Economic Development, Reza Sadoughi, Rasht, Gilan Higher School of Management, 736p
- 9- Makarem Shirazi, Nasser. 1995. Tafsir Nemoneh, Islamic Library
- 10- Mankiw. N, Romer. D and Weil. D. 1992. A Contribution to the Empirics of Economic Growth. The Quarterly Journal of Economics, 1992, vol. 107, issue 2, 407-437
- 11- Michael Todaro. 1988. Economic Development in the Third World, translated by Gholam Ali Farjadi. Program and Budget Organization. Tehran. 558p
- 12- Motusali, Mahmoud. 1991. Investment in Manpower and Economic Development, Monetary and Banking Research Institute, Tehran, 576p
- 13- Oxford Dictionary, 2001

- 14- Pakzad, AbdalAli. 2009. The Skill for Overcoming Financial Poverty in View of the Qur'an, Pejooheshhaye Qur'an. 176-209 . Tafsir Qomi, Qom Library ۹۸۴15- Qomi, Ali Ibn Ibrahim, 1
- 16- Rajaei, Seyed Mohamad Kazem. 2006. Thematic Dictionary of Economic Verses of the Quran, Imam Khomeini Educational and Research Institute Publications, Qom, 352p
- ۱۷-۶۷۱۷- Sadeghpour, Tayebe. 2007. Human Dignity in the Qur'an, Bayenat, Qom.
- 18- Sattarifar, Mohammad. 1995. Introduction to Capital and Development, Allameh Tabatabaei University Press, First Edition, Tehran. 456p
- 19- Sobhani, Hossein. 1993. Economics, Labor and Manpower, The organization for researching and composing University textbooks in the humanities (Samt), Tehran. 320p
- 20- Soleimani, Hosein and Hesarnoi, Danial. 2016. The role of human capital on the development of resistance economy from the perspective of the Qur'an, Rasht, The first national conference on the discourse of resistance economics. 71-80
- 21- Soori, Ali. 2005. The role of social capital in human capital formation, Conference on Employment and Higher Education System, Tehran. 102-114

منابع اینترنتی

- 1- <http://iqna.ir/>
- 2- <http://hawzah.net/>
- 1- <http://pejoone.ir/>
- 3- <http://vista.ir/>